

مشروعیت سیاسی در احادیث کافی

دریافت: ۹۶/۱۱/۱۵ تأیید: ۹۶/۹/۸ نجف لکزایی* و محمدعلی محمودی قهساره**

چکیده

با توجه به ادبیات کثیر در رابطه با مشروعیت سیاسی، در این پژوهش تلاش گردیده با روش نو و جدید داده بنیاد (زمینه‌ای) طراحی الگوی مشروعیت سیاسی از منظر روایات معصوم 7 با توجه به اسناد روایات کتاب کافی نشان داده شود. بدین منظور، با مراجعه مستقیم به احادیث مربوطه به عنوان اسناد و داده‌های پژوهش و برچسب‌زدن مفهومی بر اساس دلالت مطابقی و تضمینی در سه مرحله کدگذاری (باز، محوری و گزینشی) منجر به طراحی الگوی مشروعیت سیاسی از منظر روایات گردیده است که بر اساس آن مشروعیت سیاسی به عنوان محور و هسته این الگو قرار گرفت و حول آن شرایط و ابعاد (علی، مداخله‌گر، زمینه‌ای و کنش رفتاری) معنا و مفهوم پیدا کرد و با رسیدن به نتایج و پیامدهایی در رابطه با مشروعیت سیاسی، مشخص گردید که ثبات و بی‌ثباتی نظام سیاسی در ارتباط با مشروعیت سیاسی معنا و مفهوم پیدا می‌کند.

واژگان کلیدی

مشروعیت سیاسی، قدرت سیاسی، امامت، ولایت، گراند تئوری

* استاد گروه علوم سیاسی دانشگاه باقر العلوم 7.

** دانشجوی دکتری دانشگاه باقر العلوم 7 و عضو هیأت علمی دانشگاه پیام نور.

مقدمه

قدرت مفهوم بنیادی و محوری سیاست در عرصه نظر و عمل می‌باشد که نقش کلیدی و تعیین‌کننده در حوزه اندیشه و عمل سیاسی را بر عهده دارد. با توجه به جایگاه اساسی و محوری این مفهوم و اهمیت آن در سیاست، تعاریف و رویکردهای مختلفی در رابطه با آن وجود دارد و اجماع مشخصی میان متفکران و اندیشه‌وران در مورد آن وجود ندارد. در این صورت، اندیشه سیاسی و مبانی معرفتی هر تفکری موجب ارائه تعریف خاصی از قدرت گردیده است که باعث شده هر تعریف، به یکی از شاخص‌های قدرت سیاسی اشاره داشته باشد.

در رابطه با قدرت سیاسی در احادیث، واژه‌هایی از جمله امامت، ولایت، خلافت، ملک، امام، ولی، قیم، سانس و سلطان مطرح گردیده است. اما آنچه با مطالعه و بررسی احادیث به دست آمده، این است که مفهوم قدرت سیاسی در ادبیات دینی ارتباط وثیقی با واژه ولایت و امام دارد. به تعبیر دیگر، می‌توان گفت این دو واژه در ادبیات دینی بهترین معادل برای مفهوم قدرت سیاسی محسوب می‌شوند که بیشتر جنبه تدبیر امور جامعه را در بر دارند که اساس حکومت اسلامی را تشکیل می‌دهد؛ یعنی امام و نایب او در رأس حکومت قرار می‌گیرند و امور جاری اجتماع، با نظارت و بررسی آنها صورت می‌گیرد.

اما یکی از مهمترین شاخص‌های قدرت که در بیشتر تعاریف قدرت سیاسی به آن اشاره شده است، بحث مشروعیت سیاسی می‌باشد که هر مکتبی برداشت خاص خود را در رابطه با این شاخص ارائه نموده است.

مطالعات مختلفی - عمدتاً با رویکرد غربی به مسأله مشروعیت سیاسی - شده و موارد اندکی با رویکرد اسلامی، مبنای پژوهش قرار گرفته است از جمله کتاب «قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام» از «داوود فیرحی»، کتاب «مشروعیت سیاسی» از «علیرضا صدرا»، مقاله «مبانی مشروعیت قدرت سیاسی در اندیشه سیاسی اسلام» از «عبدالله میر غیائی»، مقاله «مبانی مشروعیت سیاسی از دیدگاه حضرت علی 7» از «غلامرضا خسروی» و

مقاله «ملاک و معیار مشروعیت در اسلام» از «علیرضا سبزیان و سید محمد حسینی». بنظر می‌رسد آنچه که پژوهش‌های موجود را تکمیل و غنا می‌بخشد، مراجعه مستقیم به روایات و طراحی الگوی مشروعیت سیاسی از منظر احادیث معصوم 7 می‌باشد. پس هدف این پژوهش، دستیابی و کشف دیدگاه معصوم درباره مفهوم مشروعیت سیاسی می‌باشد. هرچند میان انجام این پژوهش و حیات اجتماعی معصوم 7، فاصله زمانی وجود دارد، اما بنظر می‌رسد بتوان با مراجعه به مجموعه رفتاری و گفتاری ایشان، در چارچوب روش داده‌بنیاد (زمینه‌ای) به عنوان یک روش جدید در تجزیه و تحلیل متون دینی با مراجعه مستقیم به احادیث معصوم 7 و با جمع‌آوری داده‌ها و برچسب مفهومی از سوی پژوهشگر و ارائه آن به حدیث‌شناس، به دنبال مقوله‌سازی و ارتباط‌دادن مقوله‌ها با یکدیگر، دیدگاه جامعی را از منظر احادیث معصومین : در رابطه با مشروعیت سیاسی کشف نمود.

مفهوم مشروعیت سیاسی^۱

مشروعیت در اندیشه سیاسی غرب، معادل واژه «Legitimacy» است که از کلمه ونانی «Ligitimus» گرفته شده و در لغت به معنای «قانونی» و «مطابق با قانون» آمده است (مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۷، ص ۱۲۲) و معادل‌هایی که برای واژه «Legitimacy» در زبان فارسی آمده است، عبارتند از درستی، برحق بودن، حقانیت، قانونی بودن، روایی، حالیت، حلال‌زادگی و مشروعیت (حییم، ۱۳۶۳، ص ۷۴۱) و در ادبیات علوم سیاسی، مشروعیت سیاسی «Legitimacy» بیان‌کننده رابطه میان افراد جامعه و قدرت سیاسی است (آندریس، بی‌تا، ص ۲۱۲).

«لیپسیت»^۲ در تعریف مشروعیت می‌گوید: «مشروعیت، توانایی هر نظام در ایجاد و حفظ این باور است که نهادهای سیاسی برای جامعه مناسب‌ترین است (لیپسیت، ۱۳۸۳، ص ۱۲۵۰). «رابرت دال»^۳ معتقد است، وقتی حکومت مشروعیت دارد که مردم تحت فرمان، اعتقاد راستین داشته باشند؛ به اینکه ساختارها، عملکردها، اقدامات، تصمیم‌ها، سیاست‌ها، مقام‌ها، یا رهبران یا حکومت از شایستگی، درستکاری یا خیر اخلاقی و از

صدر قواعد الزام آور برخوردارند (دال، ۱۳۶۴، ص ۷۰) و «آندرو وینست»^۴ مشروعیت را اقتدار مشروع می‌داند که از جانب کسانی که تحت کاربرد آن قرار می‌گیرند، معتبر یا موجه تلقی شود. چنین اقتداری، قانونی، عادلانه و برحق شناخته می‌شود (وینست، ۱۳۸۵، ص ۶۷). اما در عصر حاضر، شناخته‌شده‌ترین تعریف رایج مشروعیت، تعریفی است که «ماکس وبر» بیان کرده است: «مشروعیت، مظهر پذیرش ذهنی - درونی قدرت حاکم در نزد افراد جامعه است» (وبر، ۱۳۷۴، ص ۲۲).

با توجه به تعاریف فوق مشخص می‌گردد که در رابطه با مشروعیت سیاسی از سوی مکاتب و نظام‌های مختلف، نظریات متفاوتی ارائه گردیده است. ولی این نظریه‌ها به دلیل تفاوت ایدئولوژیکی با اندیشه و تفکر اسلامی و بعضاً با نگاه جامعه‌شناسی (که مردم را محور مشروعیت سیاسی می‌داند)، توانایی کاربرد و کارآیی لازم در جامعه دینی که بر اساس حکومت الهی می‌باشد را ندارد.

بنابراین، چون کارکرد عمده هر نظریه‌ای، تبیین درست از واقعیت موجود می‌باشد، در این صورت نیاز جدی به فهم و درک درستی از مبانی اسلامی در زمینه مشروعیت سیاسی را می‌طلبد. پس لازم است با مراجعه مستقیم به روایات معصوم 7 دیدگاه و نظر آنها را در رابطه با مشروعیت سیاسی کشف نمود.

روش پژوهش^۵

در این پژوهش، از روش داده‌بنیاد (زمینه‌ای) استفاده گردیده است. براساس این روش، گردآوری داده‌ها، تحلیل و نظریه‌نهایی با یکدیگر در ارتباط می‌باشد و پژوهشگر کار را با نظریه‌ای که از قبل در ذهن دارد شروع نمی‌کند (مگر آنکه منظور او بسط یک نظریه موجود باشد)، بلکه کار را در عرصه واقعیت آغاز می‌کند و می‌گذارد تا نظریه از درون داده‌هایی که گرد می‌آورد، پدیدار شود (استراوس و کوردین، ۱۳۹۴، ص ۳۵).

تجزیه و تحلیل روش داده‌بنیاد (زمینه‌ای)

روند انجام این روش به صورت مراحل سه گانه «کدگذاری» است که به ارائه یک مقوله هسته یا مرکزی می‌انجامد. کدگذاری مرحله‌ای است که پژوهشگر مفاهیمی که

سنگ بنای نظریه‌اند را شناسایی می‌کند، می‌پروراند و به هم ربط می‌دهد. در واقع این مرحله شامل مفهوم‌سازی، فروگاهی، مقوله‌پردازی، و ربط‌دهی یا نسبت‌دهی مقوله‌ها می‌باشد (استراوس و کوربین، ۱۳۹۱، ص ۴۷-۳۴) و در سه مرحله کدبندی صورت می‌پذیرد:

۱. کدبندی باز که از نظر واحد تحلیل می‌تواند به صورت سطر به سطر یا عبارت به عبارت انجام شود، به هر واحد کدبندی مفهوم یا کدی الصاق می‌شود که باید بتواند حداکثر فضای مفهومی و معنایی آن را اشباع کند. در این مرحله هیچگونه تحلیل و تبیینی بر داده‌ها اعمال نمی‌شود و فقط واحدهای اطلاعاتی به مفاهیم توصیفی تقلیل می‌یابند (همان).

۲. کدبندی محوری، در این مرحله، کدهای توصیفی بر حسب ویژگی‌های مشترک در ذیل مفاهیم و مقوله‌ها ترکیب می‌شوند. مرتب‌سازی و تقلیل مقولات آنقدر ادامه پیدا می‌کند تا مقوله‌های محوری پایدار شوند. در این مرحله، محتوا و ابعاد هر مقوله مشخص و ارتباط آن با سایر مقولات و مفاهیم اصلی تحلیل و تبیین می‌شود.

۳. کدبندی گزینشی، انتخاب مقوله هسته در این مرحله انجام می‌شود و پیرامون مقوله هسته، مقولات محوری قرار می‌گیرند که بیان‌کننده شرایط، کنش‌ها تعاملات و پیامدهای پدیده مورد مطالعه از منظر کنش‌گران اجتماعی است (همان، ص ۱۸۰-۱۲۳) که بر اساس الگوی پارادایمی شکل می‌گیرند.

پس باید الگوی مطرح از سه عنصر، شرایط، تعامل و پیامدها بهره‌برد تا مفهوم مشروعیت سیاسی از منظر احادیث پدیدار گردد.

۱. شرایط: بیانگر آن دسته از شرایط، موقعیت‌ها و زمینه‌هایی است که به ظهور و شکل‌گیری پدیده (مشروعیت سیاسی) منجر شده‌اند. شرایط، بسترهای ساختاری هستند که به کنش و انتخاب‌های افراد شکل می‌دهد و از سطح خرد تا کلان را شامل می‌شود. استراوس و کوربین این ساختارها را در سه دسته شرایط علی، شرایط مداخله‌گر و شرایط زمینه‌ای منفک نموده‌اند. شرایط علی یا سبب‌ساز معمولاً در ایجاد و شکل‌گیری پدیده مستقیماً اثرگذارند. در حالی که شرایط دخیل یا مداخله‌گر، شرایط علی را

تخفیف یا به نحوی تغییر می‌دهند و غالباً شامل اوضاع و احوال اتفاقی و غیر منتظره‌اند. شرایط زمینه‌ای نیز به مجموعه شرایطی مربوط می‌شوند که مخصوص بستر و موقعیت زمانی و مکانی مورد مطالعه هستند (همان).

۲. تعاملات، راهبردها یا فرآیندها: بیانگر آن دسته از تعاملات و کنش‌هایی هستند که کنش‌گران در قبال شرایط مذکور از خود بروز می‌دهند. به عبارت دیگر، تعاملات، راهبردها و فرآیندها عبارتند از جریان عواطف، کنش و کنش‌های متقابلی که در پاسخ به رویدادها، موقعیت‌ها و مسائل روی می‌دهند (همان).

۳. پیامدها و نتایج که مشخص‌کننده جهت تعاملات و رفتارها هستند.

الگوی مشروعیت سیاسی از منظر احادیث معصومین :

نتیجه کدگذاری باز از داده‌های احادیث «کافی» به عنوان اسناد انتخاب‌شده استخراج ۴۰ مفهوم و ۵ مقوله اصلی به عنوان کدمحوری و به دنبال آن نتایج و پیامدهای مشروعیت مطرح گردیده است.

در این رابطه «مشروعیت سیاسی» به عنوان مرکز یا مقوله هسته‌ای گزینش گردید و سایر مقولات در رابطه با آن معنا و مفهوم پیدا نمود. برای چینش الگوی پارادایمی و به تصویر کشیدن الگوی شکلی مشروعیت سیاسی، مقولات پنج‌گانه در پنج طبقه (شرایط و ابعاد) دسته‌بندی گردید.

در این رابطه، مقوله «خاستگاه مشروعیت» به عنوان شرایط علی، مقوله «شرایط و ویژگی‌های حاکم» به عنوان شرایط لازمه مشروعیت و مقوله «گونه‌شناسی حکومت» به عنوان شرایط زمینه‌ای جای‌گذاری گردید. همچنین مقوله «وظایف مردم نسبت به حکومت مشروع» به عنوان تعاملات و کنش‌های متقابل قرار گرفت و پیامدها و نتایج برخاسته از مشروعیت سیاسی از منظر روایات معصوم 7 در مقوله «ثبات و بی‌ثباتی نظام سیاسی» بدست آمد. در زیر، مراحل تشکیل مفاهیم و مقوله‌های محوری به همراه الگوی پارادایمی مشروعیت سیاسی آورده شده است تا در ضمن آن به یافته‌های پژوهش اشاره گردد.

مرحله اول: تبدیل داده‌های حدیثی به مفهوم و مفاهیم

شاکله اصلی پژوهش بر اساس داده‌های حدیثی شکل گرفته است؛ به این صورت که با جمع‌آوری داده‌هایی که مرتبط با مشروعیت سیاسی است و دادن برجسب مفهومی به عنوان کد باز بر اساس روش داده‌بنیاد به عنوان مرحله اول مطرح گردیده است.

داده‌های حدیثی: علی بن الحسین 7 فرمود: «همنشینی با خوبان صلاح‌انگیز است و حسن اخلاق دانشمندان عقل‌خیز و فرمانبری از حاکمان عادل، کمال عزت است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۲۰).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: اطاعت از والیان عادل عزت و سربلندی است.

داده‌های حدیثی: امام صادق 7 فرمود:

دانشمندان وارثان پیامبرانند؛ برای اینکه پیامبران پول طلا و نقره به ارث نگذارند و تنها احادیثی از احادیث‌شان بجای گذارند هر که از آن احادیث برگیرد، بهره بسیاری برگرفته است. پس نیکو بنگرید که این علم خود را از که می‌گیرید؛ زیرا در خاندان ما اهل بیت در هر عصر جانشینان عادل هستند که تغییر دادن غالیان و به‌خود بستگی خرابکاران و بد معنای نادانان را از دین برمی‌دارند (همان، ص ۳۲).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: علما، وارث پیامبران هستند. علما جانشین عادل و حق‌شناس امامان هستند.

داده‌های حدیثی: امام کاظم 7 فرمود: «فقه‌های مؤمن دژهای اسلام‌اند؛ همچنان که دیوارها و قلعه‌های یک شهر آن را نگه می‌دارد» (همان، ص ۳۸).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: فقها به عنوان نگهبانان اسلام از آن محافظت می‌کنند.

داده‌های حدیثی: امام صادق 7 فرمود: «آنچه بدست شما می‌رسد که نمی‌دانید درست است، وظیفه ندارید جز اینکه توقف کنید و بررسی نمایید و به امامان حق مراجعه کنید تا شما را به حقیقت برسانند و گمراهی شما را برطرف سازند و حق مطلب را به شما بفهمانند» (همان، ص ۵۰).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: دفع شبهه، رساندن به حقیقت و برطرف شدن گمراهی با مراجعه به امام حق.

داده‌های حدیثی: عمر بن حنظله گوید:

از امام رضا 7 پرسیدم: دو مرد از هم‌مذهبان ما درباره دین یا ارث اختلاف کنند، نزد سلطان وقت یا قاضیان معروف به محاکمه روند، آیا این کار حلال است؟ فرمود: هر که به حق یا ناحق نزد آنها به محاکمه رود، پیش طاغوت به محاکمه رفته با اینکه خدا فرمان داده به طاغوت کفر ورزند و پشت کنند. پرسیدم چه باید بکنند. فرمود: باید نگاه کنند ببینند از شما چه کسی است که حدیث ما را روایت کرده و در حلال و حرام ما مطالعه نموده و صاحب‌نظر شده و احکام و قوانین ما را شناخته است... بایستی او را به عنوان قاضی و داور بپذیرند؛ زیرا که من او را حاکم بر شما قرار داده‌ام (همان، ص ۶۷).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: عدم مراجعه به طاغوت در اختلافات فقیه؛ چه در شأن قضاوت و چه در شأن ولایت، حاکم قرار داده شده است.

داده‌های حدیثی: اسود بن سعید گوید: «من نزد امام صادق 7 بودم، بی‌آنکه پرسشی کنم، آغاز سخن کرد و فرمود: ماییم والیان امر خدا در میان بندگان» (همان، ص ۱۴۵).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: امامان سرپرستان امر خدا در بین مردم هستند. داده‌های حدیثی: امام صادق 7 فرمود:

...ابراهیم مدتی پیغمبر بود و امام نبود تا خدا فرمود: به راستی من تو را امام ساختم. عرض کرد: و از نژاد من هم؟ خداوند فرمود: فرمان نبوت من به ستمکار نرسد [بقره (۲): ۱۲۴]؛ یعنی هر که صنمی یا بتی پرستیده امام نباشد (همان، ص ۱۷۵).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: امامت پیامبر از جانب خداست، کسی که بت پرست بوده شرایط امامت را ندارد.

داده‌های حدیثی: زید شحام گوید:

از امام صادق 7 شنیدم می‌فرمود: به راستی خدای تبارک و تعالی ابراهیم را بنده خود گرفت، پیش از آنکه به مقام نبوتش مفتخر سازد و او را به پیغمبری گرفت، پیش از آنکه مقام رسالتش بخشد و او را رسول خود ساخت، پیش از آنکه خلیل خودش بگیرد و او را خلیل خود گرفت، پیش از آنکه او را به مقام امامت برگزیند و چون همه مقامات را برایش فراهم کرد، فرمود به راستی من تو را برای مردم امام مقرر کردم. فرمود: از بس عنایات خدا در نظر ابراهیم بزرگ آمد، عرض کرد: و از نژاد من؟ خدا در پاسخ فرمود: عهد و فرمان من به ستمکاران نمی‌رسد [(بقره ۲): (۱۲۴)]. فرمود: شخص سفیه امام شخص پرهیزکار و متقی نمی‌شود (همان).
مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: شخص سفیه شرایط امامت را ندارد.

داده‌های حدیثی: محمد بن مسلم گوید:

شنیدم امام باقر 7 می‌فرمود: به خدای محمد، هر که صبح کند از این امت و امامی از طرف خدا عز و جل که هم امامت او روشن و عادل باشد نداشته باشد، چنین است که صبح کرده گمراه و گم شده و اگر بر این حالت بمیرد، در حال کفر و نفاق مرده است. ای محمد! بدان که پیشوایان جور و پیروانشان از دین خدا بر کنارند، گمراهند و گمراه‌کننده (همان، ص ۱۸۴).
مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: نداشتن امام از جانب خداوند گمراهی است. از جمله ویژگی‌های پیشوایان جور و پیروان عبارتست از برکناربودن از دین خدا، گمراه و گمراه‌کننده.

داده‌های حدیثی: محمد بن مسلم گوید:

شنیدم امام باقر 7 می‌فرمود: هر که با پرستش برای خدای عز و جل دینداری کند و گرچه خود را در آن به سختی و کوشش وا دارد، ولی رهبری از طرف خدا برای او نباشد، کوشش او پذیرفته نیست، او گمراه و سرگردان است و خدا کردار او را بد شمارد (همان، ص ۱۸۳).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: پذیرفته شدن دین مبتنی است بر پذیرش امام از جانب خدا.

داده‌های حدیثی: امام باقر 7 فرمود: «کنگره و قله و کلید هر کار و راه ورود در هر چیزی و خشنودی خداوند بخشنده تبارک و تعالی طاعت امام است از روی معرفت» (همان، ص ۱۸۵).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: کلید هرکاری و خشنودی خداوند طاعت امام است از روی شناخت.

داده‌های حدیثی: امام رضا 7 فرمود: «همانا امامت، خلافت خدا و خلافت رسول خدا می‌باشد» (همان، ص ۲۰۰).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: امامت جانشینی خدا و رسول خداست.
داده‌های حدیثی: امام رضا 7 فرمود:

هرگاه خداوند، بنده‌ای را برای امور بندگانش برگزیند، برای این کار سینه‌اش را گشاده گرداند و چشمه‌های حکمت به دل او سپارد و علم را به کمال بر او الهام کند و از این پس دیگر در پاسخی درمانده نگردد و در (تشخیص) صواب، سرگشته نشود (همان، ص ۲۰۲).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: گزینش والی توسط خداوند و حمایت از وی.
داده‌های حدیثی: بُریدِ عَجَلی از امام پنجم در تفسیر قول خدای عز و جل:

محققاً به خاندان ابراهیم کتاب و حکمت دادیم و ملک عظیم به آنها عطا کردیم [(نساء(۴): (۵۴)]. گفتیم: ملک عظیم چیست که به آنها داده است؟ فرمود: ملک عظیم این است که در آنها امامانی مقرر کرده است و هر که آنان را اطاعت کند، خدا را اطاعت کرده و هر که آنها را نافرمانی کند، خدا را نافرمانی کرده، این است ملک عظیم (همان، ص ۲۰۶).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: اطاعت و نافرمانی امام، مساوی است با اطاعت و نافرمانی از خداوند.

داده‌های حدیثی: فضیل بن یسار گوید:

شنیدم امام صادق 7 به یکی از یاران قیس ماصر می فرمود: به راستی خدا عز و جل پیغمبر خود را پرورش داد و او را خوب پرورید و پرورش او به حد کمال رسید، به او فرمود: اینک لعلی خلق عظیم، سپس امر دین و کار امت را به او واگذارد تا بندگان او را تدبیر کند و پرورش دهد (همان، ص ۲۶۶).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: اخلاق و تربیت شرط ملازم با مشروعیت سیاسی.

داده‌های حدیثی: امام صادق 7 فرمود:

نه به خداوند قسم که امرش را به هیچ کس از بندگان خود واگذار نکرده، مگر به رسول خدا و امامان معصوم. خداوند می فرماید: «ما کتاب را به حق به سوی تو فرستادیم تا بین مردم حکم کنی به آنچه که خدا به تو نشان داده است، این قاعده در مورد جانشینان پیامبر نیز صادق است (همان، ص ۲۶۸).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: واگذاری امور مردم از جانب خداوند به رسول خدا، امام معصوم و جانشینان پیامبر.

داده‌های حدیثی: عمرو بن اشعث گوید:

شنیدم امام صادق 7 می فرمود: شما گمان می کنید وصیت کننده از ما ائمه به هر که خواهد می تواند به امامت وصیت کند؟ نه - به خدا - بلکه امامت عهد و فرمانی است از طرف خدا و رسولش برای مردی پس از مردی تا برسد امر امامت به صاحبش که مستحق آن است (همان، ص ۲۷۸).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: امامت، عهد و فرمانی از جانب خداوند و رسول خدا است.

داده‌های حدیثی: معاویه بن عمار از امام صادق 7 فرمود: «امامت عهد معهودی است از طرف خدای عز و جل برای مردانی به نام معین، امام حق ندارد آن را دریغ دارد و پنهان کند از آنکه بعد از او معین شده» (همان).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: امامت عهد معهودی از جانب خدا است.

داده‌های حدیثی: معاویه بن وهب گوید: «به امام باقر 7 گفتم: نشانه امام بعد از امام چیست؟ فرمود: حلال‌زادگی و پرورش خوب و کناربودن از لهو و لعب» (همان، ص ۲۸۴).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: از جمله شرایط امامت حلال‌زادگی و غیره می‌باشد.

داده‌های حدیثی: از امام صادق 7 که رسول خدا 9 فرمود:

هرکه دغلی با امام بر حق کند، روز رستاخیز با پیشوایی لوجه‌آویخته و دهن کج بیاید به محشر و به او باشد تا به دوزخ رود و هر که بیعت امامی را شکسته و با او اظهار مخالفت کرده و بر او شوریده، دست بریده به محشر آید تا به همان وضع به دوزخ رود (همان، ص ۳۳۷).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: منع از بیعت‌شکنی و دغل نسبت به امام حق.

داده‌های حدیثی: امام باقر 7 فرمود:

رسول خدا 9 فرموده: امامت نشاید جز برای مردی که در او سه خصلت باشد: ۱. ورعی که او را از هر نافرمانی نسبت به خدا باز دارد. ۲. بردباری تا آنجا که بر خشم خود مسلط باشد. ۳. سرپرستی خوب نسبت به هر که بر او سرپرست است؛ تا آنجا که برای آنها پدری مهربان باشد (همان، ص ۳۴۸).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: از جمله شرایط امامت، ورع، بردباری و سرپرستی خوب نسبت به زیردستان است.

داده‌های حدیثی: امام صادق 7 فرمود: «هرکه مدعی امامت گردد و اهل آن نباشد کافر است» (همان، ص ۳۷۲).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: کافر بودن کسی که ادعای امامت دارد، ولی اهلیت آن را ندارد.

داده‌های حدیثی: ابن ابی یعفور گوید:

از امام صادق 7 شنیدم می‌فرمود: خدا روز قیامت با سه طائفه سخن نکند و آنها را تبرئه نکند و عذاب دردناک از آن آنها باشد: هر که به ناحق از

طرف خدا مدعی امامت باشد و هر که امام بر حق و از طرف خدا منکر شود و هر که معتقد باشد که این دو از اسلام بهره‌ای دارند (همان، ص ۳۷۳).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: از جمله ویژگی‌های حاکمیت نامشروع این است که به ناحق از طرف خدا مدعی امامت و منکر امام برحق از طرف خدا هستند.

داده‌های حدیثی: امام صادق 7 فرمود: «هر که با امام بر حق کسی را که امام بر حق نیست شریک داند، به خدا مشرک است» (همان).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: کسی که برای امام حق شریک قائل باشد مشرک است.

داده‌های حدیثی: امام صادق 7 فرمود: «کسی که به وسیله پیروی امام جائز که از طرف خدا نیست، برای خدا دینداری کند، اصلاً دین ندارد و کسی که پیرو و دوست امام عادل از طرف خدا باشد، گله‌ای از او نشاید» (همان، ص ۳۷۵).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: نتیجه پیروی از امام جائز که از طرف خدا نیست، بی‌دینی است؛ هر چند فرد دینداری باشد.

داده‌های حدیثی: امام باقر 7 فرمود:

خدای تبارک و تعالی فرماید [حدیث قدسی است]: «محققاً من عذاب کنم هر فرد رعیتی را در اسلام که گردن نهد به ولایت و حکومت هر پیشوای جائز و خلافکار و ستمکاری که از طرف خدا نیست و اگرچه رعیت در کردار خودش نیکوکار و با تقوی باشد و محققاً بگذرم از هر رعیتی که در عالم مسلمانی گردن نهد به ولایت و حکومت امام عادل منصوب از طرف خدا و اگر چه خود آن فرد رعیت، نسبت به خودش ستمکار و بدکردار باشد (همان، ص ۳۷۶).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: عذاب فرد رعیتی که به ولایت پیشوای جائز و خلافکاری که از جانب خدا نیست، گردن نهد.

داده‌های حدیثی: سدیر گوید:

به امام باقر 7 گفتم: من دوستان شما را در حالی ترک گفتم (و بسوی شما

آدم) که اختلاف داشتند و از یکدیگر بیزار می‌جستند، فرمود: ترا با وضع آنها چکار؟ همانا مردم سه تکلیف دارند: شناختن ائمه و تسلیم‌بودن در برابر آنها و ارجاع اختلافات خود را به ایشان (همان، ص ۳۹۰).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: از جمله وظایف مردم در قبال امام، شناخت، تسلیم و مراجعه در مورد اختلاف می‌باشد.

داده‌های حدیثی: امام صادق 7 فرمود: «هر که از جماعت مسلمانان جدایی‌گزیند و بیعت امام را بشکند و بگسلد، نزد خدای عز و جل دست‌بریده آید» (همان، ص ۴۰۵).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: نهی از جداشدن از جماعت مسلمین و نهی از بیعت‌شکنی با امام.

داده‌های حدیثی: ابی حمزه گوید:

از امام باقر 7 پرسیدم: امام چه حقی بر مردم دارد؟ فرمود: حق وی این است که از او بشنوند و فرمان برند. گفتم حق رعایا بر امام چیست؟ فرمود: میان آنها برابر تقسیم کند و با رعیت به عدالت رفتار کند و اگر این دو اصل، میان رعایا عملی باشد، باکی ندارد هر کس اینجا و آنجا بزند (همان).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: وظیفه مردم فرمانبری و اطاعت از امام است، برابری و عدالت وظیفه امام است.

داده‌های حدیثی: از امام صادق 7 که: «امیر المؤمنین 7 فرمود: با والیان خود خیانت نورزید و با رهبران خود دغلی نکنید و پیشوایان خود را نادان نخوانید و از رشته پیوند خود (جماعت مسلمین) پراکنده مشوید که سست شوید و شوکت و دولت شما برود» (همان).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: خیانت به والی، دغلی به رهبران و نادانی نسبت به پیشوایان باعث بی‌اعتباری حکومت می‌شود.

داده‌های حدیثی: عبد الله بن جندب گوید:

از ابوالحسن 7 پرسیدم از تفسیر قول خدای عز و جل: هر آینه به تحقیق

پیوستیم گفتار حق را برای آنان شاید یادآور شوند [(قصص (۲۸): ۵۲)]، فرمود: یعنی پیوستیم امامی را به امامی و دنبال یکدیگر قیام به امامت کردند برای ارشاد و هدایت مردم (همان، ص ۴۱۵).
مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: از جمله وظایف امام ارشاد و هدایت مردم است.

داده‌های حدیثی: امام باقر 7 فرمود: «در قول خدای تعالی» به راستی شما گفتار مختلفی دارید (در امر ولایت و امامت) منصرف شود از او هر که باید منصرف شود [(ذاریات (۵۱): ۸)]، هر که از ولایت منصرف شد، از بهشت منصرف شده است» (همان، ص ۴۲۲).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: وظیفه مردم در قبال امام، عدم انصراف از ولایت است.

داده‌های حدیثی: امام رضا 7 فرمود: «خدای تبارک و تعالی فرمود: عهد و فرمان من بدست ظالمان نخواهد رسید [(بقره (۲): ۱۲۴)]». این آیه امامت هر ظالمی را تا روز قیامت باطل کرد و آن را مخصوص برگزیدگان پاک ساخت» (همان، ص ۱۹۹).
مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: شخص ظالم نمی‌تواند امام باشد.
داده‌های حدیثی: ابو بصیر گوید:

امام صادق 7 فرمود: هر کس با برادر دینی خود نزاع کند و او را دعوت نماید تا به داوری قضات برادران ایمانی خودش رضایت دهد، ولی برادرش به چنین قضاوتی رضایت ندهد، مگر آن که به حکام جور شکایت نماید، بمنزله کسانی است که خداوند می‌فرماید: آیا به کسانی نمی‌نگری که پندارند به آنچه بر تو و پیامبران پیشین نازل کردیم ایمان دارند و می‌خواهند از طاغوت دادخواهی نمایند، با آن که دستور دارند که به طاغوت کافر شوند^۶ (کلینی، ۱۳۸۴، ج ۷، ص ۴۱۲).

مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: منع مراجعه به حکام جور در صورت اختلاف.
داده‌های حدیثی: عبدالله سنان گوید: «امام صادق 7 فرمود: هر مؤمنی از دست

برادر دینی خود به قاضی و یا حاکم ستمگر شکایت کند و آنان بر خلاف حکم خدا قضاوت کنند، در گناه قاضی و حاکم شریک و سهیم خواهد بود» (همان). مفهوم و مفاهیم برداشت از حدیث: منع مراجعه به حاکم ستمگر در دادخواهی.

مرحله دوم: تبدیل مفاهیم به مقوله‌های محوری

در مرحله دوم با مقایسه داده‌ها و کدهای مفهومی که از نظر محتوا با یکدیگر مشترک بودند، به عنوان زیر مجموعه و ویژگی‌ها، تحت عنوان مشترک «مقوله» یا کدگذاری محوری کدگذاری شدند که به تشریح آن می‌پردازیم؛ به این صورت که بر اساس کدگذاری باز مفاهیمی از جمله امامت عهد و فرمانی است از طرف خدا، امام شخصی است منتخب و برگزیده از سوی خداوند، جانشین خداوند باید از طرف خدا تأیید شود، خداوند امام را رهبر خلق خود قرار داده است، خداوند امام را سرپرست بلاش قرار داده است که این کدها زیر مجموعه مقوله فرعی (مشروعیت الهی) قرار می‌گیرند و مفاهیمی از جمله نهی شدن امت از گردن نهادن به پیشوا و رهبر از جانب غیر خدا، خداوند امر فرموده به طاعت کفر ورزید، خداوند امر فرموده به طغیانگر کفر ورزید. امام جائر خلافکار و ستمکار از طرف خدا نیست و نهی خداوند از ولایت و اطاعت از پیشوایان گمراه که به صورت سلبی زیر مجموعه مقوله فرعی (مشروعیت غیر الهی) قرار می‌گیرند و هر دو مقوله فرعی تحت عنوان مقوله اصلی (خاستگاه مشروعیت) قرار می‌گیرند.

در بخش دیگر مفاهیمی از جمله دانا باشد و نادانی نداشته باشد، معدن قدس و طهارت و نور و زهد و علم و عبادت باشد، شکافنده حقایق علم و دارای مقام کامل بردباری و حلم باشد، مملو از معنویات امامت و دانای به تدبیر و سیاست باشد، ناصح بندگان خدا و حافظ دین خدای عز و جل باشد، حلال‌زادگی و پرورش خوب که این کدها زیر مجموعه مقوله فرعی (شرایط ایجابی) و مفاهیمی از جمله راعی و سرپرستی باشد که شانه خالی نکند و نکول ننماید، امامت فرد ظالم باطل است، شخص سفیه امام شخص پرهیزکار و متقی نمی‌شود، کناربودن از لهو لعب که زیر مجموعه مقوله فرعی

(شرایط سلبی) قرار می‌گیرند و هر دو مقوله فرعی تحت عنوان مقوله اصلی (شرایط و ویژگی‌های حاکم) قرار می‌گیرند.

همچنین مفاهیمی همچون «ولایت امام جزء ولایت خداست»، «امامت جانشینی خدا و رسول خداست»، «امام، امین خدای عز و جل است در میان خلقش»، «امام، سرپرست امر خدا»، «امامت پیامبر از جانب خداست»، «امامت، خلافت خدا و رسول خدا می‌باشد»، «واگذاری امور مردم از جانب خداوند به پیامبر»، «امام معصوم و جانشینان پیامبر»، خداوند به حضرت ابراهیم 7 مقام امام را دادند که زیر مجموعه مقوله فرعی (حکومت معصوم) قرار می‌گیرند و مفاهیمی از جمله علما وارث پیامبرند، حاکمیت علما از جانب امام، علما جانشین عادل و حق‌شناس امامان هستند، فقها نگهبانان اسلام هستند و روایت‌کننده احادیث، امام مرجع حل اختلاف مردم و منصوب از جانب امام هستند، فقیه چه در شأن قضاوت و چه در شأن ولایت حاکم قرار داده شده است که زیر مجموعه مقوله فرعی (حکومت فقها) قرار می‌گیرند.

و مفاهیمی همچون فرمان خود را بر فرمان خدا پیش دارند، حکم خود را بر حکم خدا مقدم شمارند، پیرو هوس‌های خود باشند، بر خلاف آنچه در کتاب خدا می‌باشد، مدعی امامت هستند، ولی اهلیت آن را ندارند، به ناحق از طرف خدا مدعی امامت هستند، امام بر حق و از طرف خدا را منکر هستند و امامان عادل را تکذیب و ستم می‌کنند که زیر مجموعه مقوله فرعی (حکومت طاغوت) قرار می‌گیرند و هر سه مقوله فرعی تحت عنوان مقوله اصلی (گونه‌شناسی حکومت) قرار می‌گیرند.

همچنین مفاهیمی مثل واجب‌بودن شناخت امام، اتمام حجت خدا بر مردم، شناخت امام است، شناخت امام مقدمه‌ای برای شناخت خدا، خشنودی خدای بخشاینده تبارک و تعالی طاعت امام از روی معرفت است، معرفت مقدمه اطاعت از امام است و نتیجه شناخت و عدم شناخت امام ایمان و کفر است که زیر مجموعه مقوله فرعی (شناخت) قرار می‌گیرد و مفاهیمی همچون تسلیم و پذیرش از امام، واجب‌بودن اطاعت از امام، اطاعت و نافرمانی از امام، مساوی با اطاعت و نافرمانی از خدا است، حق امام بر مردم این است که از او بشنوند و فرمان برند، اطاعت از والیان عادل و پیروی و دوستی با

امام عادل که زیر مجموعه مقوله فرعی (اطاعت) قرار می‌گیرند و مفاهیمی از جمله مراجعه به امام حق، جهت رفع شبهه و مراجعه به امام در مورد حل اختلاف که زیر مجموعه مقوله فرعی (ارجاع به امام و حاکم) قرار می‌گیرند و مفاهیمی مثل گردن‌نهادن به ولایت هر پیشوای جائز و خلافکار و ستمکاری که از جانب خدا نیست، دادخواهی از طاغوت، دادخواهی از جائز، خیانت، دغلی و نادانی نسبت به رهبران و پیشوایان، بیعت‌شکنی و دغلی نسبت به امام، چیرگی بر والی و زمامدار، شریک‌قائل شدن برای امام حق و انصراف از ولایت که زیر مجموعه مقوله فرعی (تقابل و نافرمانی مردم از حاکم مشروع) قرار می‌گیرند و هر چهار مقوله فرعی تحت عنوان مقوله اصلی (وظایف مردم) قرار می‌گیرند.

و در پایان مفاهیمی همچون برابری و عدالت، دادگستری و رهبری به حق، گمراهی و سرگردانی ظلم و ستم که زیر مجموعه مقوله فرعی (ثبات و بی‌ثباتی نظام سیاسی) قرار می‌گیرند و این مقوله فرعی تحت عنوان مقوله اصلی (نتایج و پیامدها) قرار می‌گیرد.

مرحله سوم: مدل پارادایمی مشروعیت سیاسی از منظر احادیث کافی

در مرحله سوم، جهت پیوستگی بین مقوله‌ها، اصلاح و از بین بردن خلأ در بین مقوله‌ها، کدگذاری انتخابی و مدل پارادایمی مشروعیت سیاسی صورت پذیرفت که در این صورت «مشروعیت سیاسی» به عنوان مرکز یا مقوله هسته‌ای گزینش گردید و مقولات اصلی، فرعی و زیر مقوله‌ها به صورت (ساختار، فرآیند و نتایج و پیامدها) دسته‌بندی گردید که در بخش ساختار به خاستگاه مشروعیت (مشروعیت الهی، مشروعیت غیر الهی)، به عنوان شرایط بنیادین و به شرایط و ویژگی‌های حاکم (شرایط ایجابی، شرایط سلبی) به عنوان شرایط لازمه مشروعیت سیاسی و به‌گونه‌شناسی حکومت (حکومت معصوم، حکومت فقها و حکومت طاغوت) به عنوان شرایط زمینه‌ای و در بخش فرآیند به وظایف مردم نسبت به حکومت مشروع (شناخت، اطاعت و ارجاع...) و در پایان به نتایج و پیامدهای مشروعیت سیاسی اشاره گردیده است.

نتایج الگوی مشروعیت سیاسی از منظر روایات معصوم 7

شناخت «مشروعیت سیاسی» از منظر روایات معصوم 7، متأثر از یک سری شرایط و بستری می‌باشد و بر اساس تعاملات و زمینه‌های خاصی مطرح گردیده است که این شناخت، دارای نتایج خاصی است که به آن اشاره خواهیم کرد.

چنانچه بیان گردید «مشروعیت سیاسی»، هسته مرکزی و مرکز ثقل الگوی پیشنهادی این پژوهش می‌باشد. براساس آنچه از روایات قابل استنباط است، خاستگاه مشروعیت سیاسی بر اساس نصب الهی می‌باشد و هر حکومتی که از جانب غیر خدا شکل بگیرد، نامشروع تلقی می‌شود. همچنین از منظر روایات، لازمه خاستگاه مشروعیت و جایگاه حاکم، به گونه‌ای است که باید از شرایط ویژه‌ای برخوردار باشد و در صورت فقدان آن، یک حاکم نمی‌تواند حاکمیت جامعه اسلامی را بر عهده بگیرد که تحت عنوان شرایط لازمه مشروعیت، مطرح می‌گردد.

مقوله دیگری که در روایات به آن اشاره گردیده است، شکل‌گیری گونه‌های حکومت می‌باشد که اگر مشروعیت جنبه الهی داشته باشد، نتیجه آن شکل‌گیری حکومت معصوم در زمان حضور و در زمان غیبت حکومت علما و فقها می‌باشد که تحت عنوان نظام سیاسی امامت مطرح می‌گردد. اما در صورتی که مشروعیت جنبه غیر الهی داشته باشد، نتیجه آن شکل‌گیری حکومت ظالم و جائز، تحت عنوان نظام سیاسی طاغوت می‌باشد.

اما در رابطه با شکل‌گیری نظام سیاسی مبتنی بر مشروعیت الهی، مقوله مهمی که در روایات به آن پرداخته شده است، نقش سیاسی مردم می‌باشد که تحت عنوان تعاملات و کنش‌ها (وظایف) مطرح گردیده است که سه وظیفه مهم بر عهده مردم قرار داده شده است.

اولین وظیفه مردم، شناخت فردی می‌باشد که انتصاب وی از جانب خداوند است و در احادیث، شناخت امام مقدمه‌ای برای شناخت خداوند معرفی گردیده است. به دنبال شناخت حاکم، دومین وظیفه مردم، اطاعت از حاکم مشروع دانسته شده است و اطاعت و نافرمانی امام مساوی با اطاعت و نافرمانی خداوند می‌باشد و سومین وظیفه مردم،

ارجاع اختلافات به این حاکم مشروع و دوری جستن از دادخواهی نزد حاکم طاغوت می‌باشد که در بخش تقابل و نافرمانی مردمی به آن اشاره گردیده است و در پایان، براساس روایات، در صورتی که مبنای مشروعیت جنبه الهی داشته باشد، نتایج و پیامدهای آن عزت و سربلندی، عدالت و برابری، دادگستری و حرکت به سوی حق است که باعث ثبات و استمرار نظام سیاسی می‌گردد. اما در صورتی که نظام سیاسی جنبه غیر الهی داشته باشد، پیامدهای آن ظلم و ستم، بی‌عدالتی و گمراهی و عذاب الهی است که باعث بی‌ثباتی و نابودی آن نظام سیاسی می‌گردد.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش تلاش گردید به تبیین مشروعیت سیاسی از منظر روایات معصوم 7 پرداخته شود. بدین منظور، در ابتدا جهت آشنایی با ادبیات بحث به تعریف مشروعیت سیاسی پرداخته شد و در مرحله بعدی با تبیین روش داده‌بنیاد (زمینه‌ای) با مراجعه به روایات معصوم 7 به عنوان داده‌های پژوهش، مرحله کدگذاری (باز، محوری و انتخابی) صورت گرفت که نتیجه آن شکل‌گیری مدل مشروعیت سیاسی از منظر روایات می‌باشد که بر اساس آن «مشروعیت سیاسی» به عنوان ثقل و هسته مرکزی پژوهش مطرح گردید و در حول آن مقوله‌هایی از جمله (خاستگاه مشروعیت، شرایط و ویژگی‌های حاکم، گونه‌های حکومت نشأت‌گرفته از خاستگاه مشروعیت، وظیفه، مساعدت و تقابل مردم در رابطه با مشروعیت حاکم و نتایج و پیامدهای مشروعیت) مطرح گردید که بر اساس روایات معصوم 7 خاستگاه مشروعیت جنبه الهی و غیر الهی دارد.

در صورتی که مشروعیت جنبه الهی داشته باشد، در کنار آن حاکم باید شرایطی داشته باشد که لازمه مشروعیت سیاسی می‌باشد که نتیجه آن نظام سیاسی مبتنی بر مشروعیت الهی است که به صورت حکومت (معصوم و فقها) مطرح می‌باشد و در صورتی که غیر الهی باشد، حکومت طاغوت شکل می‌گیرد و بر اساس روایات معصوم 7 نقش سیاسی و وظیفه مردم در قبال این دو نظام سیاسی مشخص گردیده

است از جمله شناخت، اطاعت و ارجاع اختلاف به حاکم مشروع، بر خلاف حکومت طاغوت که مردم در قبال آن چنین وظیفه‌ای را ندارند.

و در ادامه به نتایج و پیامدهای مشروعیت سیاسی الهی از جمله دادگستری، عدالت، برابری، هدایت به حق، عزت و سربلندی و غیر الهی از جمله ظلم، شرک، نفاق و کفر، گمراهی و عذاب الهی اشاره گردید است که باعث ثبات و بی‌ثباتی آن نظام سیاسی می‌گردد.

یادداشت‌ها

1. Political Legitimacy.
2. Lipset.
3. Rabrttdal.
4. Andrew Vincent.
5. research method.

۶. نساء (۴): ۶۰.

منابع و مأخذ

۱. آندریس، چالز. اف.، زندگی سیاسی و تحولات اجتماعی؛ مقدمه‌ای بر علم سیاست، ترجمه مهدی تقوی، تهران: مؤسسه عالی علوم سیاسی و امور حزبی، بی‌تا.
۲. استراوس، آنسلم و کوربین، جولیت، اصول تحقیق کیفی - شیوه‌ها و رویه‌ها، ترجمه ناهید نیری و دیگران، تهران: اندیشه رفیع، ۱۳۹۱.
۳. -----، اصول مبانی پژوهش کیفی فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای، ترجمه ابراهیم افشار، تهران: نشر نی، چ ۴، ۱۳۹۴.
۴. حمیم، سایمان، فرهنگ حمیم انگلیسی - فارسی، تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۶۳.
۵. دال، رابرت، تجزیه و تحلیل جدید سیاست، تهران: بی‌تا، ۱۳۶۴.
۶. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۱، ۷ و ۲، تهران: دارالاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۷. -----، الروضة من الکافی، ج ۸، تهران: دارالاسلامیه، ۱۳۸۳.
۸. -----، الفروع من الکافی، ج ۷، تهران: دارالاسلامیه، ۱۳۸۴.

۹. لیسیست، سیمور، دائرة المعارف دموکراسی، ترجمه کامران فانی و دیگران، تهران: نشر وزارت امور خارجه، ۱۳۸۳.
۱۰. وبر، ماکس، مفاهیم اساسی جامعه‌شناسی، مترجم، احمد صدارتی، تهران: مرکز، ۱۳۷۶.
۱۱. -----، اقتصاد و جامعه، ترجمه عباس منوچهری، ترابی نژاد و عمادزاده، تهران: انتشارات مولی، ۱۳۷۴.
۱۲. وینست، اندرو، نظریه‌های دولت، مترجم حسین بشیریه، تهران: نشر نی، ۱۳۸۵.